

A szubjektum kettős természete, avagy adalékok Lurcza Zsuzsanna *Új korszellem kísértetek hálójában* című könyvéhez

Lurcza Zsuzsanna: *Új korszellem kísértetek hálójában.*
A szubjektum mint kitöltendő űr a hatalmi mechanizmusok
vonzásában. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2025.
225 oldal

Lurcza Zsuzsanna könyve, *Új korszellem kísértetek hálójában. A szubjektum mint kitöltendő űr a hatalmi mechanizmusok vonzásában*, amint azt igen találóan már a címe is sugallja, egy időserű próbálkozás késői posztmodern korunk újszerű hatalmi mechanizmusainak elemzésére – úgy, ahogyan ezek össze- és átcsapnak a szubjektum keresztmezején.

Időserű ez az elemzés több szempontból is: egyrészt a szubjektum státuszát illetően, ugyanis ez a mai agyonoptimalizált, de ugyanakkor kiüresedett szubjektum – vagy ahogyan a szerző fogalmaz: a „fantom-szubjektum”, a „kitöltendő űr” azt sugallja, hogy a könyv egy olyan szubjektumfogalomra, önmagaság-konceptióra utal, amely nélküli mindenféle szubsztanciát, s amely nem más, mint a jelenkori, neoliberális hatalmi mechanizmusok metszéspontja. Mit jelent ez a szubsztancia nélküli szubjektum, illetve milyen hatalmi mechanizmusokról van

szó? Ezekre a kérdésekre próbálok az alábbiakban választ adni Lurcza Zsuzsanna könyve távlatából.

A szerző nagyon jól összegzi a *Bevezető*-ben a szubjektum dekonstrukciójának kérdését. Kifejti, hogy a kortárs ember tapasztalata alapvetően meghatározott a szubjektum koncepciójának „szétbomlása, meghasadása, elidegenedése és eldologiasodása” (9) által. A felvilágosodás szubsztanciális értelemben felfogott, autonóm individuumának eszménye – a gondolkodó, önmagát irányító, racionális alany képe – a 19–20. században fokozatosan kezd lebomlani, s ez a lebomlás a 21. században teljeseedik ki. Nietzsche, Heidegger, Derrida és Foucault mind a „a szubjektum, az identitás, a tiszta Én, a legitim szubjektum és az autonóm individuum” (9) destrukcióját végzik el, rámutatva arra, hogy a szubjektum nem eredeti, hanem történetileg, diszkurzívan és technikailag konstruált pozíció: „maga a szubjektum is a hatalom

Kovács Attila (1974) – filozófus, egyetemi docens, Transilvania Egyetem, Brassó

<https://doi.org/10.36373/em-2025-4-19>

effektusa” (10), nem pusztán passzív elszennvedő, hanem aktív résztvevő – olyan lény, aki saját felügyeletének eszközévé válik.

Derrida dekonstrukciója tovább radikalizálja ezt a felismerést: az *artefactualité* fogalma szerint a tények – s mondhatnánk, hogy vele együtt a szubjektum is – „sohasem készen álló dolgok, hanem műviék, kreáltak, hierarchizáltak, szelektívek, manipulatívák”. (7) Az én, akárcsak a „tények”, konstruált, mediálisan és technológiailag előállított. Az *artefactualité* Derridánál már azt is jelzi, hogy a jelenvalóság maga is „virtuális úton érhető el” (7): a szubjektum tehát nem más, mint a hálózati és technikai folyamatok által generált jelenlét – egy digitális fantom, vagy ahogyan Baudillard mondaná, szimulákrum.

A szubjektum konstrukciójának, illetve dekonstrukciójának a kérdését azonban közelebbről megvizsgálhatjuk, ha visszanyúlunk a fogalom etimológiájához. A szubjektum (subiectum) latin eredetű szó, amely a „sub” („alá”) és „iacere” („vetni”, „dobni”) szavak összetételéből ered, s amelyeknek jelentése a következő: „ami alá van vetve”, „ami alá van dobva”. Ez a jelentés egy olyan kettősséget hordoz magában, amely egyúttal két egymással ellentétes filozófiai irányba mutat.

Passzív értelemben a szubjektum az, ami alá van vetve – vagyis valami másnak az uralma (a törvény, a hatalom, az igazság, az Isten, az állam vagy a tudás rendje) alá rendelődik. Ebből ered a modern értelemben vett alávetett szubjektum fogalma, amely Foucault-nál kulcsfontosságú: a „sujet” mindig „assujetti” is, azaz a „szubjektum” egyszerre az alany és az alávetett. Althusser szerint például az ideológia „interpellálja” az egyént: „L’idéologie interpellé les individus en sujets.”, vagyis megszólítja, és ezzel alannyá (sujet) teszi. Az „assujettissement idéologique” tehát azt jelenti, hogy az egyén az ideológiai államapparátusok által lesz alany, de ebben az alanyiságban benne rejlik az alávetettség

is (vö. Louis Althusser: *Idéologie et appareils idéologiques d’État*, 1970).

Foucault-nál az „assujettissement” a hatalmi viszonyok és a szubjektumképződés egyik kulcsfogalma: a hatalom nemcsak elnyom, hanem alanyokat is termel: olyan individuumokat, akik önmagukat a hatalmi diskurzusok keretében értik meg: „Le pouvoir produit du savoir”, et „le savoir produit des sujets” (vö. Michel Foucault: *Surveiller et punir*, 1975; *L’histoire de la sexualité*, 1976). Az „assujetti” itt az a szubjektum, aki a hatalom révén jön létre, de ugyanakkor ennek a hatalomnak az alávetettje is. Butler Foucault gondolatait továbbviszi, és hangsúlyozza, hogy az alávetettség feltétele a szubjektumképződésnek. A szubjektum a hatalomnak való alárendelődés által válik azzá, aki: „subjection signifies the process of becoming subordinated by power as well as the process of becoming a subject” (vö. Judith Butler: *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*, 1997). Tehát az „assujettissement” egyszerre: „alárendelés” (subordination) és az „alanyiság létrejötte” (subjectivation) is. És ezek nem választhatók szét, mert a hatalom adja meg a szubjektum létfeltételét – még ha ez a hatalom korlátozza is őt.

Le Blanc-nál (pl. *L’invisibilité sociale, Les maladies de l’homme normal*) az „assujetti” gyakran a társadalmi láthatatlanság és normativitás kontextusában jelenik meg. Az „assujetti” itt az a személy, akit a normák és elvárások meghatároznak, és csak ezek révén létezik mint társadalmi alany, miközben a normalitás rendszere kirekeszti vagy marginalizálja. Nála az „assujettissement” nemcsak hatalmi, hanem egzisztenciális és etikai kérdés is: hogyan válhat valaki láthatóvá és hallhatóvá egy olyan rendszerben, amely eleve meghatározza, ki számít „alannak”.

Aktív értelemben a szubjektum az, ami alapul szolgál (mint a görög hüpokeimenon, ὑποκειμενον), vagyis az, ami alapul fekszik

minden másnak, ami alatta van valaminek, ami a létezés hordozója, az állítás, a tudás és a lét „alapja”, szubsztátuma. Ebből fejlődik ki a karteziánus és kanti értelemben vett szubjektum (szubsztancia) mint autonóm alany, aki önmaga tudásának és cselekvésének fundamentuma. Itt azt, „ami alá van vetve”, „ami alá van dobva”, kivonva a szubsztancializmus bűvköréből, leginkább a heideggeri Entwurf fogalmával érthetjük meg talán, ugyanis a heideggeri fundamentálonológiában a Dasein saját végességpontjai között „kinyújtózkodva” egzisztál, és ebben a kinyújtózkodásban pedig benne rejlik saját magának mint szubjektumnak, önmagáságnak a konstitúciója is: a kivétel mint önmaga projektálása, mint saját magának a jövő felé való *dobása* az, ami az autentikus létezés, a szubjektum lehetőségfeltétele, különben megrekedünk az „Akárki” fogalmánál.

A könyv fent említett időszerűsége tehát éppen ebben rejlik: megvilágítja azokat a hatalmi mechanizmusokat, amelyek a posztmodern kori szubjektumot leredukálják a szubjektum szó etimológiájában rejlő kétértelműség egyik dimenziójára csupán, ti. a passzivitásra, arra az alávetettségre, amely immár sem a biopolitika, sem pedig a pszichopolitika értelmében nem projektál, nem konstituál autonóm szubjektumot: a szubjektum nem más mint fantomszubjektum, kitöltendő űr a hatalmi mechanizmusok metszéspontjában. Ugyanakkor fontos megjegyezni azt, hogy a szubjektumnak erre a passzív dimenziójára való redukciója nyújthat magyarázatot korunk jellemző problémáira is, mint a kiégés és a depresszió, de talán mondhatnánk, mint az addikció, amelyeket Han például a túlcsoorduló pozitívításhoz köt, s amelyek eredete véleményem szerint éppen ebben a passzivitásban keresendő.

Tovább menve, mondhatnánk, hogy időszerű ez az elemzés azért is, mert éppen itt volt az ideje annak, hogy Foucault,

Agamben, Han, Deleuze és mások idevágó fogalmait a fenti téma mentén elemezzük; annál is inkább, mert 2020-tól kezdődően – a Covid19 megjelenésével, illetve később az ukrajnai háborúval – igazolódni látszanak Agamben figyelmeztetései, illetve mert a társadalmi média és a mesterséges intelligencia egyre inkább igazolni látszik Han megközelítését a szabadság és a kényszer jelenkori egybeeséséről.

Elsősorban is nézzük meg, milyen hatalmi paradigmákról beszélhetünk, amelyek a fentebb említett szubjektum konstrukciójában, illetve dekonstrukciójában szerepet játszanak.

Elsősorban ott vannak a negativitás paradigmái: az uralkodó hatalom, majd később – az ipari társadalom megjelenésével – a fegyelmező hatalom. Ez utóbbi nem megkínó, hanem normarendszerbe szorít (Foucault). A szerző olyan fogalmakkal írja körül ezeket a témákat, mint a „kirekesztés”, a „kontroll”, a „leprás” és a „bolond”.

A fegyelmező rendszer testként szerveződik (Deleuze), ezért biopolitika. A szerző az ezzel kapcsolatos fogalmakat Foucault és Agamben munkásságához kapcsolja: a „fölsőleges élet”, a „láger”, a demokrácia és a „kivételes állapot” terminusaival írja körül.

A testként szerveződött biopolitikai rendszerhez képest a neoliberális rendszer lélekként viselkedik; kormányzásának formája így a pszichopolitika (Han). A harmadik paradigmát tehát a neoliberális társadalmak – a mai posztmodern társadalmak – hatalmi mechanizmusai jelentik, amelyek a pozitívításra épülnek.

Korunkban ezt a hatalmi mechanizmust, amely könnyen átcsaphat a tekintélycentrikus, totalitárius dominancia irányába, a technika képviseli – különösképpen az információtechnológia és a kommunikáció, amely jelenségeket a szerző a benthami panoptikum és a digitális panoptikum kontextusában elemzi.

Hogy a fentebb említett figyelmeztetések mennyiben igazolódnak, azt éppen ennek a könyvnek a margóján érdemes megvizsgálni úgy, hogy közben egymásnak szeggezzük Agamben és Han nézeteit is éppen a fentebb említett Covid19-járvánnyal kapcsolatosan.

A szubjektum jelenkori feloldódása inkább a Hun-féle értelemben valósul meg igazán. Bár oda kell figyelni mindarra, amire Agamben figyelmeztetett a Covid19 kapcsán; ami igazából ma történik, az inkább a Han-féle figyelmeztetéseket igyekszik alátámasztani. A hatalom ma teljesen más formát ölt: a kizsákmányolás ma önkizsákmányolás. Míg Agamben a kivétel és szuverenitás kategóriáiban gondolkodik – a hatalom mint jogfosztás és kirekesztés –, addig Han a pszichopolitika paradigmájában látja korunkat – a hatalom mint csábítás és önkizsákmányolás.

Agamben szabadsága a kényszerből való mentesség, a szuverén beavatkozás elutasítása; Han szabadsága viszont a belső felszabadítás, a kényszerítő önoptimalizálás és a digitális önrabszolgaság felismerése. Han szerint a modern ember „önként mond le szabadságáról”, miközben azt hiszi, hogy szabad – posztmodern paradoxonként „a szabadságon keresztül válik rabszolgává”. Agamben az élet és jog ellentétében látja a hatalom működését, Han a pozitivitás és teljesítmény túlermelésében.

Han szerint a hatalom ma sokkal finomabban működik: algoritmusok, adatok, önoptimalizálás és belső kényszerek révén. Figyelembe véve a tér átalakulását, pontosabban a toposz átalakulását heterotoposszá, illetve a heterotoposz átalakulását virtuális heterotoposszá, azt kell mondanunk, hogy a modern „tábor” ma már nem drótkerítéssel határolt tér, hanem egy végtelen digitális rendszer, ahol az emberek önként maradnak rabságban, miközben azt hiszik, szabadok. A homo sacer ma saját magának a rabságában él, miközben szabadnak képzelet magát.

Agamben a pandémia idején is a homo sacer logikájának kiteljesedését látta: a puszta élet, az egészség megóvása érdekében szinte minden más értékről – szabadságjogokról, közösségi életről – lemondani kényszerülünk. A járványügyi, rendkívüli állapot így ön maga legitimációjává válhat, hiszen a fenyegetés állandósulásával a kivételes eszközök is állandóvá válnak.

Han ezzel párhuzamosan a pszichopolitikai folyamatokra hívta fel a figyelmet a Covid19 kapcsán. Han szerint a koronavírus-járvány egy „túlélő-társadalmat” hozott létre, amelyben a társadalom fő mozgatórugója a félelem és a puszta túlélésre törekvés lett. A pandémia tükröként mutatta meg, hogy milyen társadalomban élünk: az emberek egymást potenciális vírushordozónak tekintették, és a fizikai érintkezéstől való tartózkodás normává vált. A túlélés abszolúttá női ki magát, miközben elfelejtjük, mit jelent „jól élni”: és a „puszta”, egészséges élet, amely ma egy hisztérikus túlélés formáját ölti, a holtba, a kísértetiesbe csap át. Így ma mindannyian túl halottak vagyunk ahhoz, hogy éljünk, és túl élők ahhoz, hogy meghaljunk (vö. Byung-Chul Han: *A szép megmentése*, 2021).

Han a homo sacer is újraértelmezi. Agamben számára a koncentrációs tábor foglya a modern biopolitika emblémája – az, aki „megölhető, de fel nem áldozható”. Han szerint a mai „homo sacer” nem a kizárt, hanem a túlintegrált: „a mai homines sacrit nem kizárja, hanem magába zárja a rendszer” (vö. Byung-Chul Han: *Pszichopolitika*, 2020). A depressziós, kiégett egyén a neoliberalis homo sacer – az „élőhalott”, aki nem az állam által, hanem ön maga által van leigázva. A hatalom többé nem megöl, hanem túlélni kényszerít, funkcionális, de élettelen létezésre. „Ha a késő modern teljesítményelvű társadalom minket mind a csupasz életre redukál, akkor nemcsak a társadalom peremén vagy a rendkívüli állapotok közt élő emberek, vagyis nemcsak a kirekesztettek,

SZEMLE

hanem mi mindannyian, kivétel nélkül homines sacri vagyunk. Fennáll azonban az a sajátosságunk, hogy nem abszolút megölhetők, hanem abszolút megölhetetlenek

vagyunk.” (Byung-Chul Han: *A kiégés társadalma*, 2024)

KOVÁCS ATTILA